

УДК 340.12(477)

С.А. ПЕТРЕЧЕНКО, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПОДВІРНЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ В УКРАЇНІ У ХІХ СТ.

Ключові слова: земельно-правові відносини, землеволодіння, власність

У ХІХ ст. в Україні існувало дві форми землеволодіння – подвірна й общинна. Подвірна форма землеволодіння передбачала, що власником (володільцем) земельної ділянки є сім'я, двір в особі домогосподаря; при общинній формі землеволодіння власником є община. Перша форма вважається природною для української традиційної моделі господарювання, друга пов'язується з російською народно-економічною культурою.

У досліджуваній період подвірна форма землеволодіння все ще була досить значною – попри всі намагання законодавчим чином і адміністративним тиском її змінити або принаймні адаптувати до більш зручної для ведення господарства в Росії общинної форми. Отож, питання генезису подвірного землеволодіння на українських землях, сутності цього явища, звичаєво-правових уявлень українців щодо нього, та форм боротьби українців за право на власність, яку вони вважали своєю, потребують чергових звернень дослідників до цієї проблеми.

Зважаючи на важливість, лише впродовж декількох останніх років вийшов з друку ряд ґрунтовних робіт, присвячених цьому питанню. Багато з авторів в рамках вибраної ними тематики в тій чи іншій мірі звертаються до історичного аспекту досліджуваної проблеми, аналізують творчі заділи попередників. Однак, глибоке і всебічне дослідження документів та історіографії ХІХ ст. з цієї проблеми й надалі має важливе наукове та практичне значення, адже, як свідчить навіть далеко не повний аналіз, зроблений в останніх публікаціях з цього питання в роботах науковців і дослід-

ників М.Гримич [1-3], А.Гурбик [4], Ю.Присяжнюк [5] та інших, по визначеному періоду є ще велика кількість фактичного матеріалу, який у значній мірі розширює наукові погляди і практичні підходи до процесу виникнення, становлення і розвитку вітчизняного інституту права власності. Отже, дослідження цієї проблеми є актуальним у історичному та теоретичному аспектах, а аналіз нових матеріалів спонукає до поглиблення наукових знань, досконалого опанування теми.

Тому метою нашої роботи є проведення дослідження сутності й розвитку подвірного землеволодіння в Україні у ХІХ ст., боротьби українців за збереження цієї форми землеволодіння. Її новизна полягає в тому, що: завдяки поглибленому аналізу звичаєвого права дістало подальшого розвитку поняття подвірного землеволодіння і його видів; дослідження нових джерел дозволило виокремити тенденції розвитку інституту землеволодіння та способів його захисту.

Подвірне землеволодіння називали по-різному: «індивідуальним», «особистим» («личным»), «сімейним» [6], причому плутанина у позначенні була інколи навіть у законодавчих документах. Дослідник селянського права О.Леонтьєв небезпідставно зазначав, що ці терміни, зокрема термін «личное землевладение», треба розуміти лише як протилежність термінам «общинный» і «общественный» (громадський) [7, с.201, 262, 313].

Щодо звичаєво-правових уявлень українського народу щодо подвірного типу землеволодіння, то тут уживалися народні терміни «дідизна», «отчизна», «отчизні наділи», «отчинні смуги» [8, с.617], тобто для народної правосвідомості в цьому типі володіння був важливий не аспект «подвірності» (на противагу общинності), а аспект спадковості.

При подвірному спадковому володінні окремий двір (в особі домогосподаря як офіційного представника від сім'ї) мав у своєму розпорядженні раз і назавжди встановлену ділянку певної величини, яка обкладалася певною кількістю податей і повинностей та пе-

редавалася у спадок нащадкам. При визискуванні повинностей ділянка землі й особа домогосподаря як представника двору були незмінні, тоді як при общинному користуванні визискування падало на всю общинну землю, незалежно від користувачів.

Отже, в першому випадку двір – це мінімальна фіскальна одиниця, а при общинному володінні мінімальною фіскальною одиницею є община. Фіскальний момент є досить важливий, проте у визначенні суті подвірного землеволодіння головним є сам факт належності землі, факт власності (або уявної власності).

О. Леонт'єв відзначав, що розпливчастість, неконкретність, а часом помилковість тверджень у законодавчих актах щодо подвірного користування, давали «зелену вулицю» звичаю [7, с.316]. Нерегламентовані законом сімейні поділи, непередбаченість законом способу і процедури укладення угод відчуження майна повністю регулювалися і здійснювалися за звичаєм, шляхом так званих «домашніх угод».

У звіті Київського губернатора за 1880 р., зокрема, наголошувалося на тому, що в Київській губернії, за місцевими звичаями селянське землеволодіння в губернії, «як і в усьому взагалі краю» завжди визнавалося ділянковим, подвірним. «Воно відповідно було з духом і поглядами народу» (арк.3зв–4 [9]).

Саме поняття «подвірне» землеволодіння означає, що починати досліджувати його треба від «двору», тобто селянського двору, оскільки в Україні саме «двір – це основний та початковий осередок селянського сільськогосподарства». Двір трактувався як сімейно-трудове об'єднання осіб, що спільно провадять сільське господарство. «Отже, щоб був двір, треба поєднати всі елементи: сім'ю, спільну працю і спільне сільське господарство. Таке поняття двору цілком відповідає селянським звичаям» [10, с.64, 65, 82].

Отже, подвірна земельна власність – це земля, що перебуває у власності двору (в основному однієї сім'ї). За призначенням і способом використання така земля розподілялася в основному на три категорії: садиба (земельна

ділянка, де розташовувалися житлові й господарчі будови, подвір'я, присадибна ділянка – «город», сад, квітник тощо); «поле» та угіддя.

Щодо «садиби», то як і будь-якому іншому поняттю звичаєво-правової культури, цьому терміну притаманні різні народні тлумачення. У вузькому значенні слова під садибою розуміють частину землі, на якій розташована хата, господарчі будівлі, подвір'я, а також (присадибну) ділянку землі для городу, саду, квітника, конопель тощо. Однак, оскільки специфікою українського земельного облаштування було компактне розміщення власне садиби з польовим наділом і навіть з окремими угіддями, то «садиба» могла розумітися як комплекс власне садибної ділянки, «поля» й угідь, які безпосередньо прилягали до них. Таке визначення не завжди було зручним для урядових структур, і тому земська практика намагалася вживати поняття «садиба» у вузькому значенні.

Садибні землі, природно, перебували у спадковому володінні, тому навіть у районах общинного землеволодіння вони переділам не підлягали.

Розміри садиб у регіонах вільного заселення були різними. Так, навіть у Харківській губ., зокрема, в с. Печеніги, де велося общинне господарювання, садибні місця були розподілені нерівномірно: один користувався більшою кількістю сажень землі, інший – меншою, незалежно розміру сім'ї [11, с.18–21].

Що стосується поміщицьких та колишніх поміщицьких селян, то їхні наділи нерідко були строго унормовані й стандартизовані. Так, напередодні розкріпачення наділи садибної землі кріпосних селян в Україні становили: Катеринославська губ. – 3,26 дес. на 1 рев. душу, Чернігівська – 3,17, Харківська – 2,53, Полтавська – 2,04 [12, с.69] тощо.

Під «полем» розумілась передусім «орна земля», навіть тоді, коли вона тимчасово не ореться (наприклад, перебуваючи під «паром», «толокою»). Однак у деяких випадках (наприклад, коли вона «відпочивала» при переложній системі землеробства) народна гос-

подарська термінологія вживала термін просто «поле», або й навіть «степ», за яким закріпилися асоціації з «вольницею». У Карпатському регіоні орна земля називалася «ораниця», або «царина». Цікаво, що в гуцулів, які проживали у високогірних районах, «ораниці» – це в основному городи біля хат, де селяни висівали ярину, деколи овес, кукурдзу тощо, а частина гуцульських сіл взагалі не мала ораниць. Це населення забезпечувало собі проживання переважно скотарством, і тому для них актуальнішими були пасовиська, ліси [13, с.54]. Вживалися на Гуцульщині також терміни «ніва», «флюр», «роля» (арк.43–50 [14]). На Харківщині польові угіддя називалися: «озиме поле», «ярове», «пар», «третьяки», «четвертаки», «конопляники», «картопляники», «підмети» [15, с.12].

Уся орна земля при подвірному володінні належала двору (формально – домогосподарю) і переділам не підлягала. Вона, за українською традицією землеупорядкування, могла безпосередньо прилягати до садибної ділянки, а могла перебувати за межами поселення. Якщо орна ділянка перебувала за межами поселення, розрізнялося два типи розміщення: окреме (відрубне) і черезсмужно з ділянками інших господарів. В останньому випадку, – коли ділянка подвірного господаря розташовувалася разом з іншими черезсмужно, – на переважній більшості території України в XIX ст. практикувалася спільна сівозміна – три-, рідше дво- і чотиріпільна системи. Таке поле називалося «спільнозмінне» [16]. Вибір системи господарювання – переложної (навіть у XIX ст. вона практикувалася, хоча вважалася архаїчною), трипільної, толочно-царинної тощо – залежав від місцевих природних умов і господарських традицій.

Зрозуміла річ, що, на відміну від відрубних орних ділянок, всі власники черезсмужних ділянок підпорядковувалися черговості сівозмін і не мали права особистої ініціативи. Двотрипільна системи господарювання на черезсмужних ділянках демонструють громадсько-товариські форми господарювання,

цікаві суспільні звичаї, місцеві своєрідності [17, с.441]. Найбільше «нестандартних» варіантів знаходимо на територіях, де ще були свіжі сліди українського осадного права, тобто на вільнозаймищних територіях [18, с.24–25].

Поряд із ділянками спільної сівозміни, як було сказано вище, існували відрубні ділянки і цілі господарства та поселення (хутори).

Відрубність ділянок особливо характерна для гірських районів [13, с.60], що пояснюється особливостями ландшафту. Незалежно від того, яку систему господарювання застосовував господар – підсічно-вогневу, однопільну, двопільну, переложну чи їх комбінації, це вже була його особиста справа і це було його рішення, хоча не завжди відрубність садиби означала й одноосібність господарства. Яскравий приклад цьому – побут і господарська діяльність гуцулів. Гуцули жили окремими відрубними садибами, однак відгінно-полонинський спосіб скотарства культивував колективістські форми господарювання.

Узагалі, з погляду соціального та звичаєво-правового, відрубні господарства цікаві тим, що подвірна форма землеволодіння, яка завжди асоціюється з повною господарською незалежністю домогосподаря, виявляється тут у найбільш віддаленому від общинності й колективності аспекті.

Щодо хутора, то вважається, що це найбільш природна для українців форма господарювання. За О. Єфименко, хутірна система – спадкоємниця дворищної. Народ, писала вона, ставши у другій половині XVII ст. господарем становища, намагався відтворити в нових умовах звичні і симпатичні йому форми побуту; а хутір, за зовнішніми своїми ознаками, цілком відтворював дворищну форму [19, с.175]. М. Слабченко пов'язував виникнення хуторів у минулому зі скотарською формою господарювання [20, с.125].

Проте не всюди і не завжди хутір був вигідним навіть для українця з його любов'ю до господарської одноосібності. Тому відрубні господарства то масово виникали, то різко зникали, то знову з'являлися, вже в іншій формі.

Хутори утворювалися двома основними шляхами (і, природно, в багатьох варіантах): через займанщину або шляхом переселення із села на відруб, на польові землі. Виникнення хуторів на вільнозайманих землях практикувалося, наприклад, козаками, що вели господарство у так званих «зимівниках» у районі Запорізької Січі. Хутори розташовувалися здебільшого у важкодоступних місцях або ж під прикриттям військового козацького поселення, в межах козацьких паланок. Природа нижнього Подніпров'я сприяла певній ізоляції таких козацьких осілостей, проте вони не могли повною мірою задовольнити господарські потреби, адже не лише землеробство, а й навіть скотарство вимагало в часи Запорізької Січі військового прикриття.

За даними 1847 р., у Київській губ. була така пропорція сіл, присілків і хуторів: у Київському пов. – 980 сіл, 113 присілків, 19 хуторів; у Радомишльському, відповідно, – 77/291/1; Васильківському – 77/61/9; Бердичівському – 110/61/11; Липовецькому – 92/38/6; Таращанському – 94/33/2; Чигиринському – 76/34/9; Черкаському – 74/29/9; Канівському – 91/58/1 [20, с.125]. Як бачимо, традиційний стереотип уявлень про козацьке Подніпров'я як батьківщину хуторів принаймні цими даними не підтверджується. Річ у тім, що, як і будь-яке явище соціально-економічної історії, зменшення чи збільшення кількості хуторів мало свою господарську доцільність.

А в 80-х рр. XIX ст. спостерігалася нова хвиля або мода на хутори в південноукраїнських степах [21, с.22]. Хутірний спосіб землеволодіння є досить прогресивним для XIX ст., з погляду культивування у селян приватновласницьких інстинктів. До речі, законом від 09.11.1906 р. було оголошено перехід від подвірного володіння до володіння ділянкового, хутірного. Узагалі, Столипінська реформа взяла хутірний спосіб землеволодіння і землекористування за основний.

Однією із найбільших проблем вивчення інституту власності у звичаєво-правовій куль-

турі українців є питання народних уявлень про власність.

Немає нічого дивного в тому, що народна правова свідомість XIX ст. не розрізняла понять «власність – володіння – користування – розпорядження майном». Навіть у юридичній теорії та практиці XIX ст. не існувало чіткості в розрізненні цих понять; у законодавчих та інших державних актах терміни «власність» і «володіння» вживалися здебільшого як синоніми, а сама власність майже до кінця XVIII ст. не була визнана в принципі як право. Для того, щоб зрозуміти принципи селянських уявлень про власність на землю, треба шукати принципово інакший, аніж в офіційному праві, ненормативний підхід. І якраз народна юридична термінологія дає змогу це зробити. Звичайно, термінів «власність», «володіння» і «користування» в українській народній мові не існувало. Однак, як зазначав С. Пахман щодо російської правової свідомості, це не означає, що в селян взагалі не існувало ніякого поняття про власність; навпаки, вони чітко усвідомлювали відмінність між «моїм» і «чужим» [22, с.1–2, 5]. Недаремно в слов'янських мовах існує спеціальний займенник, що позначає власницьку приналежність – «свій». Селянська логіка до геніальності проста й лаконічна. Усе в світі, з погляду народної правосвідомості, за приналежністю є: «своє», «чуже» і «спільне». В народному юридичному термінологічному словничку XVII-XVIII ст. навіть було дієслово «своїти», що приблизно означало «заявляти про певну землю як свою; вважати певну землю своєю». Цей термін можна знайти в документах щодо територій, освоєних займанщиною [8, с.33], він дуже показовий, оскільки демонструє суть народно-правових уявлень про власність, їх зв'язок із поняттям «свій». Цікаво, що навіть практика земських управ кінця XIX – початку XX ст., зокрема при складенні подвірних описів, враховувала народну термінологію. Так, подвірний опис Полтавської губ. за 1900 р. уживав щодо козацької землі терміни «своя» і «вся»

(у графі «по користуванню своєю і чужою оброблюваною землею») [23, с.162–163].

Ще один народно-юридичний термін – «держава». Він зустрічався в документах Лівобережної України та Слобожанщини ХІХ ст. і означав усю земельну власність селянина (щодо козаків) або землю, що перебувала у подвірному володінні державних селян. Утворене це слово від дієслова «держати», що є, за селянською логікою, синонімом до «володіти» (землею). У народній економічній культурі земля розрізнялася також за давністю наділів. Так, у Суразькому пов. Чернігівської губ. земля поділялася на «різову» і «новину» [18, с.24].

Для селянина важила лише та власність, до якої він був причетний, це – «своє» і «спільне» майно. Щодо землі, то тут існував саме цей принцип. За народною правосвідомістю, земля була «своя», «чужа» і «спільна», незалежно від того, чи на неї існувало право власності, право володіння нею чи користування. Причому навіть казенні селяни вважали надільну землю «своєю».

Те, що казенні селяни вважали землею, надану їм у наділ, спадковою («наследственной»), було для народної правосвідомості ХІХ ст. нормою. Як свідчить величезний фактичний матеріал судових справ, «своєю» могла вважатися та земля, яка формально не була власністю (напр., землеволодіння чиншовиків, казенних селян на старозаїмочних землях тощо). Поки не доходило до екстремальних ситуацій, селянина цікавив не формальний, а тільки фактичний стан справ: селянська правосвідомість була не «теоретичною», а «прикладною». У цьому виявлявся прецедентний характер звичаю. Серед юристів ХІХ ст. побутувала така думка: коли застосувати найсправедливіший принцип приватної власності на землю, то доведеться визнати, що державні селяни переважно сиділи на власній землі [7, с.234–235].

Не можна сказати, що в народній правосвідомості не існувало поняття про те, що земля їм надана тимчасово – на визначений чи не-

визначений період. Так, селяни-общинники вважали певну ділянку «своєю» лиш у період між переділами, що відбувалися в різних місцевостях у різний час із різною частотою. Однак у народній правосвідомості це вкладалося в інакшу логічну структуру. Наприклад, російські селяни знали продаж землі «на певний час» і «продаж у вічність» [24, с.53], за сучасною термінологією, селяни і оренду, і власне продаж називали одним і тим же словом, тобто ототожнювали ці поняття. Розрізнялися вони лише за часом, протягом якого земля перебуває у «власності» (тобто, за сучасним розумінням, у користуванні). Тож, можна було продати землю на один рік, на п'ять років або назавжди. Звернувшись до українського матеріалу, можна відразу ж виокремити надзвичайно поширений економічний звичай «скіпщини» (звичай віддавати орну землю на один посів або луки на одну косовицю в оренду за певну копу врожаю).

Що стосується «спільної» землі, то це могла бути спільна з сусідами земля (наприклад, вигін на «кутку»), спільна громадська земля (спільні покоси, пасовиська, левади), спільна земля кількох громад (пасовисько, ліс), спільна земля сільської громади і пана.

Характеризуючи правові уявлення українців щодо права власності, то можна визначити, що право володіння та користування не відрізнялося від права власності, а інтереси громади завжди обмежувалися заради інтересів одного домогосподаря (природно, за винятком критичних ситуацій, в тому числі в процесі колонізації нових земель, коли актуальною ставала спільна власність і різні форми громадської кооперації та взаємодопомоги).

У вивченні звичаєво-правових земельних відносин в Україні надзвичайно актуальним є питання первісного набування земельної власності. Хронологічні межі статті не дають змоги простежити всі нюанси колонізаційного руху українців протягом усієї їхньої етнічної історії. Ранні періоди народної колонізації українців простежували у своїх працях багато українських та польських дослідників, зокре-

ма Д. Багалій, І. Лучицький, М. Грушевський, В. Мякотін, О. Гуржій, В. Борисенко, М. Пасічний, Ю. Гошко, Л. Сілецький, Ф. Персовський та ін. Нас же цікавлять наслідки цих процесів, як вони виявлялися у ХІХ ст.

Для української народної культури притаманна саме вільна колонізація земель господарського напрямку. У такий спосіб була освоєна Лівобережна Україна, а також нижнє Подніпров'я, Слобожанщина й окремі місцевості Півдня України. Ще раніше українці в такий спосіб освоювали Карпати.

Найпоширенішою історичною формою первісного набування власності в українців є «займанщина». Заїмочні відносини характеризувалися надзвичайною різноманітністю, передусім через те, що заїмка пов'язувалася як із сімейною (індивідуальною), спадковою власністю та подвірним володінням («при займищному володінні кожен вів господарство на своїх «шматках» чи «обробках», зважаючи лише на свої потреби» [25, с.14]), так і з спільним користуванням (особливо це стосується неорної землі, яку на певному етапі ділили на подвірні ділянки).

Майже безапеляційно власністю вважалася земля, зорана з цілини («ниви своєї праці» [26, с.173–174]) або на місці розчищеного лісу. На Чернігівщині навіть монастирським селянам надавалося право володіти землями на праві вільної заїмки, розчищеними від лісу ділянками – «лядами». Лядинне землеволодіння було, як правило, заїмочним: вкладена праця в освоєння нової ділянки вже сама по собі надавала право на цю ділянку, принаймні за народною правосвідомістю. Розчищення лісу під оранку або під пасовисько як спосіб набування власності на цю ділянку відоме і Карпатській Україні [27, с.25].

Варто відразу зауважити, що право першого займання («заїмки») не є винятково українським правовим звичаєм, він притаманний майже всім колонізаційним рухам сільськогосподарського напрямку [24, с.12–13]. Однак якщо на українських територіях після етапу «вольниці» встановлювалося подвірне воло-

діння, то в російських землях селянський уклад ставав общинним з обов'язковими переділами, круговою порукою тощо. Друга особливість українського осадного права – спадковий характер цієї власності. І третя своєрідність – це співвіднесеність потреб та можливостей власників (дворогосподарств) із розмірами земельної ділянки і, як наслідок, нерівномірність земельних наділів селян в межах сільської громади.

Хоча в ХІХ ст. принципи українського осадного права вже були майже неактуальними (за винятком Півдня України, де в окремих місцевостях займанщина все ще практикувалася українським населенням [28, с.9–10]), їхні наслідки відчутні в правовій ситуації деяких регіонів, зокрема Лівобережної України, а особливо Слобожанщини.

Слобожанщина – надзвичайно цікавий регіон у багатьох аспектах, зокрема з погляду вивчення земельних відносин і народної правосвідомості в галузі земельного права. Вона була утворена внаслідок активного заселення земель дикого поля за оборонною Білгородською лінією у ХVІІ-ХVІІІ ст. як за рахунок потужної міграційної хвилі українців, так і за участі російських «служилих» людей. На відміну від російської колонізації, що мала, як правило, державний характер, освоєння українцями цієї території відбувалося переважно стихійно, хоча й з намаганням забезпечити легальність свого перебування за допомогою численних жалуваних грамот.

У заселенні Слобожанщини українцями виявлялися класичні риси українського звичаєвого осадного права, вироблені протягом століть. На ті часи народна правосвідомість вже мала свою чітку схему, як саме повинна освоюватися незаселена територія і яким чином набувається право власності на землю. У тогочасних документах нерідко з'являються словосполучення «козацькі вольності», «козацькі вільноти», тощо, які можна вважати народними юридичними термінами. Тож хоча під час освоєння Слобожанщини право власності через займання (заїмку) набувалося

українськими поселенцями не вперше, терміни «заїмочні» і «старозаїмочні» землі закріпилися в дореволюційній російській офіційній юридичній практиці та науці в основному саме за цим регіоном.

Питання про старозаймані (старозаїмочні) землі Слобожанщини мало двохсотлітню історію, протягом якої спостерігалися кульмінаційні моменти і періоди затишшя. Особливо загострилося питання про старозаїмочні землі у 1880–1900-х роках. Селяни Харківської губернії стали подавати позови в суди про визнання за ними права власності на зайняті їхніми прямими предками землі в XVII–XVIII ст. Доведення в суді права власності на свої землі автоматично означало уникнення процедури викупу власних земель. Рішення судів в кінцевому підсумку було не на користь селян-старозаїмочників. Їхні права не були визнані як приватновласницькі. У конфлікті між офіційним правом і звичаєм перемагав сильніший, тобто влада. Ситуація досить стандартна і не викликає особливого здивування. Важливо простежити: як у ході судових розборів, широких дискусій у державних департаментах та на судових засіданнях виявлялися народні правові уявлення про займанщину (заїмочне звичаєве право).

Основними та найвагомішими доказами прав слобідських козаків на власність на старозайману (старозаїмочну) землю були такі:

1) землі, освоєні першими поселенцями «черкасами», нікому не належали; це було «дикє поле», тобто, з юридичного боку, цілком виправдано вважати цю ситуацію як *jus primae occupationis* – право першої заїмки;

2) заселення «нічийних» земель і право вільно порядкувати на них «за черкаськими звичаями» санкціонувала Російська держава жалуваними грамотами, а це доводить, що «черкаські звичаї» були правовими в юридичному розумінні;

3) протягом двохсот років, незалежно від того, яку назву і статус мала ця земля та її власники, слобожани порядкували на ній за звичаєм як на власній землі, про що свідчить

те, що земля успадковувалась, її продавали тощо.

Отже, картина була такою: хоча старозаймані землі колишніх Слобідських полків від часів Катерини II де-юре й зараховували до казенних, проте фактично, як свідчать дані, зібрані II Відділом Його Імператорської Величності Канцелярії у 1854 р., протягом півтора століття селяни користувалися ними не на помісному праві, а на праві повної приватної власності. Військові поселенці зберігали також залишки старі заїмки і переходили на нові землі, продавати їх не лише своїм, а й стороннім, давати в придане, закладати, заповідати тощо [28, с.34]. Тобто здійснювалися ті юридичні операції, які були не характерні для державних селян.

Отже, треба констатувати той факт, що на Слобідській Україні в середовищі нащадків слобідських козаків побутували своєрідні земельно-правові відносини, засновані, всупереч офіційному праву, на звичаї.

Таким чином, у XIX ст. в Україні досить поширеною була подвірна форма землеволодіння, яка є природною для української народно-звичаєвої культури. Стереотипи про подвірне землеволодіння в народній правосвідомості пов'язувалися в XIX ст. з уявленнями про «свою» землю, уявленнями, які найбільше співвідносяться не з правовими поняттями «користування» або «володіння», а саме з «власністю», незалежно від того, до якого розряду належав селянин – державних селян чи селян-власників.

Задля створення об'єктивної картини землеволодіння в Україні у XIX ст., напрямком подальших досліджень стане питання общинного землеволодіння.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гримич М. В. Угоди за звичаєвим правом українців в XIX – на поч. XX ст. / М. В. Гримич // Етнічна історія народів Європи. – 2003. – № 15. – С. 11–18.

2. Гримич М. В. Інститут власності у звичаєво-правовій культурі українців XIX – початку XX ст. / М. В. Гримич. – К., 2004. – 587 с.
3. Гримич М. В. Звичаєве цивільне право українців XIX – початку XX століття / М. В. Гримич. – К. : Арістей, 2006. – 560 с.
4. Гурбик А. О. Звичаєво-правові відносини через призму функціонування інституту власності в Україні XIX – поч. XX ст. / А. О. Гурбик // Соціум. – 2005. – Вип. 5. – С. 283–286.
5. Присяжнюк Ю. П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. / Ю. П. Присяжнюк. – Черкаси : Вертикаль, Вид. ПП Кандич С. Г., 2007. – 640 с.
6. Шимонов А. Л. Главнейшие моменты истории землевладения Харьковской губернии (Материалы по вопросу о старозаимочном землевладении) / А. Л. Шимонов // КС. – Т. 4. – 1882, ноябрь. – С. 191–227.
7. Леонтьев А. А. Крестьянское право / А. А. Леонтьев. – СПб., 1914.
8. Лучицкий И. Крестьянское землевладение в Суражском уезде Черниговской губернии в 1767 и 1882 гг. / Лучицкий И. // Юридический вестник. – 1899. – С. 599–620.
9. Центральний державний історичний архів України в Києві. – Ф. 442. – Оп. 537. – Спр. 230.
10. Гершонов М. М. Селянський двір з погляду радянського земельного права і місцевих звичаїв / М. М. Гершонов. – К., 1924.
11. Шаровкин И. С. Юридические обычаи крестьян Печенежской волости Волчанского уезда Харьковской губернии / И. С. Шаровки // Отдельный оттиск из «Харьковского сборника» за 1896 г. – Харьков, 1896.
12. Игнатович И. И. Помещичьи крестьяне накануне освобождения / И. И. Игнатович. – М., 1910.
13. Тиводар М. П. Традиційне скотарство українських Карпат другої половини XIX – першої половини XX ст.: дис. ... доктора іст. наук : 07.00.07 / Тиводар М. П. ; Ужгородськ. ун-т. – Ужгород, 1993. – 293 с.
14. Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 146. – Оп. 64. – Спр. 2348.
15. Василенко В. И. Местечко Опошня Зеньковского уезда Полтавской губернии: Статистико-экономический очерк / В. И. Василенко. – Полтава : Типография Губернского правления, 1889. – 40 с.
16. Материалы для оценки земельных угодий Черниговской губернии». – Т. 5. Козелецкий уезд. – Чернигов, 1880. – Приложение. – Табл. № 1.
17. Sokalski V. Powiat Sokalski pod względem geograficznym, etnograficznym, historycznym i ekonomicznym / V. Sokalski. – Lwow, 1899. – 491 s.
18. Материалы для оценки земельных угодий Черниговской губернии». – Т. 9. Суражский уезд. – Чернигов, 1883.
19. Ефименко А. Я. Дворянское землевладение в Южной Руси / А. Я. Ефименко // Русская мысль, 1892. – Кн. 4–5.
20. Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття : у 2 т. Т. I / М. Є. Слабченко. – К., 1925.
21. Материалы для оценки земельных угодий Черниговской губернии». – Т. 6. Конотопский уезд. – Чернигов, 1881.
22. Пахман С. В. Обычное гражданское право в России: Юридические очерки : в 2 т. Т. I / С. В. Пахман. – СПб., 1879.
23. Материалы подворной переписи Полтавской губернии 1900 года. Итоги по губернии. – Т. 1. – Полтава, 1907.
24. Программа для собирания сведений о сельской поземельной общине. – Т. II, и отд. СПб. : Труды Вольного экономического общества, 1878.
25. Материалы для оценки земельных угодий Черниговской губернии. – Т. 9. Суражский уезд. – Чернигов, 1883.
26. Мякотин В. А. Очерки социальной истории Украины в XVII-XVIII вв. – Т. 1. – Вып. 1 / В. А. Мякотин. – Прага, 1924.
27. Селянський рух на Буковині в 40-х роках XIX ст. – К. : Політвидав України, 1949. – 134 с.

28. Осадчий Т. И. Крестьянское наделное землевладение в Херсонской губернии в связи с платежами крестьян / Т. И. Осадчий. – Херсон, 1894. – 247 с.

Петреченко С. А. Подвірне землеволодіння в Україні у XIX ст. / С. А. Петреченко // Форум права. – 2011. – № 2. – С. 728–736 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-2/11pcauuc.pdf>

Здійснено аналіз правових положень і звичаєво-правових уявлень, які існували в українського народу у XIX ст. щодо сутності і основних видів (садиба, поле та угіддя) подвірного типу землеволодіння, показано форми первісного набуття власності та напрямки розвитку подвірного землеволодіння в різних регіонах України, розглянуто боротьбу селян спрямовану на його збереження.

Петреченко С.А. Подворное землевладение в Украине в XIX ст.

Осуществлен анализ правовых положений и обычно-правовых представлений, которые существовали у украинского народа в XIX в. о сущности и основных видах (усадиба, поле и угодья) подворного типа землевладения, показано формы первоначального приобретения собственности и направления развития подворного землевладения в различных регионах Украины, рассмотрено борьбу крестьян направленную на его сохранение.

Petrenchenko S.A. Homestead land in Ukraine in the XIX century

The article deals with the analysis of legal provisions and customary legal concepts of the Ukrainian people in the nineteenth century concerning the essence and main types (house, field and lands) of homestead land property, it presents the initial forms of ownership and the ways of homestead land development in different regions of Ukraine, describes the struggle of peasants aimed at saving it.